

ЎРТА АСР АЛЛОМАЛАРИНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Қаршиев Рустам Мардонович

Навоий давлат университети доценти,

тарих фанлари номзоди

ЎЎК 008.374.2

<https://orcid.org/0009-0005-7396-4141>

Аннотация. Ушбу мақолада Марказий Осиёда IX-XII асрларда ва Темурийлар даврида (XIV-XV асрларда) яшаган буюк алломаларнинг ҳаёти, илмий фаолияти ҳамда ижтимоий сиёсий қарашлари баён этилган.

Калит сўзлар: “Ману конунлари”, “Маҳабхарата”, “Авесто”, Абу Наср Форобий, Арасту, Ибн Сино, Алишер Навоий, илмий мерос, ижтимоий сиёсий қарашлар.

Аннотация. В данной статье изложены жизнь, научная деятельность и социально-политические взгляды великих учёных, живших в Центральной Азии в IX-XII веках и в эпоху Тимуридов (XIV-XV веках).

Ключевые слова: «Законы Ману», «Маҳабхарата», «Авеста», Абу Наср Фараби, Аристотель, Ибн Сина, Алишер Навои, научное наследие, социально-политические взгляды.

Abstract. This article outlines the life, scientific activity, and socio-political views of great scholars who lived in Central Asia during the 9th-12th centuries and the Timurid period (14th-15th centuries).

Keywords: "Laws of Manu", "Mahabharata", "Avesta", Abu Nasr Farabi, Aristotle, Ibn Sina, Alisher Navoi, scientific heritage, socio-political views.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Жамият ҳаётида рўй берадиган ҳар бир ўзгариш маълум бир тарихий шароитнинг махсули ҳисобланади. Ижтимоий-сиёсий фанларда ўрганиладиган масалалар ҳам турли тарихий шароитларда рўй берган. Бу ўзгаришларни илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш зарурлиги кўпгина ижтимоий-сиёсий фанларининг

вужудга келиши муҳим аҳамиятга эга бўлган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Маълумки, ижтимоий-сиёсий фонларнинг вужудга келиши ва ривожланишидаги дастлабки тарихий шароит бу давлатнинг пайдо бўлишидир. Давлатнинг пайдо бўлиши билан жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва сиёсий муносабатлари шаклланиб борди.

Давлат муносабатларни йўлга қўйиш ва уларни тартибга солиш жараёнида жамиятнинг сиёсий намоёнчасига айланиб борди.

Давлатнинг вужудга келиши каби сиёсий партиялар ва ташкилотларнинг вужудга келиши ҳам жамиятнинг сиёсий ҳаётида рўй берган муҳим сиёсий ўзгаришлардан бири бўлди. Сиёсий партияларнинг вужудга келиши билан сиёсий муносабатлар янада такомиллашди ва уларнинг жамият ҳаётида таъсири кучайиб борди.

Жамиятнинг сиёсий ҳаётида рўй берган муҳим ўзгаришлардан бири халқаро ташкилотларнинг вужудга келганлигидир. Ҳозирги кунда дунёда бундай ташкилотларнинг умумий сони қарийб икки юзга яқинни ташкил этади.

Айниқса, ижтимоий-сиёсий фанларнинг вужудга келиши ва ривожланишида сиёсий қарашларнинг роли ва аҳамияти бениҳоят каттадир. Бу қарашларда жамиятнинг сиёсий ҳаётида рўй берган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришлар ва уларга билдирилган муносабат у ёки бу даражада ўз аксини топган.

Дастлабки сиёсий қарашларнинг пайдо бўлиши милoddan аввалги III минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг

бошларига тўғри келади. Бу даврда қадимги Хиндистон ва Хитойда дастлабки қулдорлик давлатлари пайдо бўлган. Ўша пайтларда бу давлатларда олиб борилган сиёсатнинг айрим масалалари "Ману конунлари". "Махобҳорат" сингари асарларда баён қилинган. Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий қарашлар тарихининг энг қадимги даврларидан гувоҳлик берувчи дастлабки манба зардуштийларнинг муқаддас китоби "Авесто" китобидир. "Авесто" аждодларимизнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий дунёси ҳақида ноёб маълумотларни ўзида мужассам этган.

Бугун Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуришнинг "Кучли давлатдан-кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилининг ишлаб чиқиши ва унинг ҳаётга татбиқ этилиши буюк аждодларимиз яратган адолатли жамият барпо этишга доир миллий фалсафий меросни замонавий тажрибалар билан уйғунлаштиришни тақозо этади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И. А. Каримовнинг қуйидаги фикрлари ватандошларимиз бўлган ўрта аср алломаларининг меросини ҳозирги давр учун нечоғлик аҳамият касб этишини очиқ беради: "Барчамиз яхши тушунамизки, эришган билимларни, ўтмишда, жумладан, ўрта асрлар Шарқида амалга оширилган оламшумул кашфиётларни ўзлаштирмасдан туриб, на илм-фанда, на бошқа соҳаларда янги, янада юксак марраларни забт этиб бўлмайди. Биз келгуси фаолиятимизда ҳам айни шу тамойилга қатъий амал қиламиз" [1].

Марказий Осиёнинг илғор фикрли мутафаккирлари халқ оммасини билим, маърифатли қилишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг илғор фикрлари, илмий, ижтимоий қарашлари жамият тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлди, шу билан бирга араб истилочилари зулмига қарши курашда ғоявий таянч бўлди.

Марказий Осиё халқларининг араб халифалиги ҳукмронлигига қарши олиб борган кураши IX-X асрларга келиб муваффақият билан якунланди.

Халқимизнинг сиёсий мустақилликка

эришиши фан ва маданиятнинг гуркираб ўсишига кенг имконият яратиб берди. X асрда Ўрта Осиё илғор фикр, илғор фан ва адабиёт марказига айланди, бу даврда яшаб ижод этган Рўдакий, Ал-Хоразмий, Фирдавсий. Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино ва бошқа кўплаб ватандош аждодларимизнинг яратган асарлари фақат шарқдагина эмас, балки ғарбда ҳам кейинги асарларда илм-фаннинг тараққиётига катта таъсир кўрсатган, инсоният маданий меросига қўшилган зўр ҳисса бўлди.

Марказий Осиё халқларининг буюк мутафаккири, жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган машҳур файласуф, қадимги юнон фалсафасининг энг йирик давомчиси буюк олим Абу Наср Муҳаммад Форобий (873-950 йй.) Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳрида туркий қабилалардан бўлган, ҳарбий хизматчи оиласида туғилди. Форобий илмий меросида ижтимоий-сиёсий масалалар, хусусан, давлат тузилиши ва уни идора этиш, стук ва ва мукаммал жамоага эришиш масалалари алоҳида ўрин эгаллайди. У ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг деярли барча соҳаларида 160 дан ортиқ асарлар яратди. Унинг асарларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) юнон файласуфлари ва табиатшуносларининг илмий меросларини изоҳлаш, шарҳлаш ва ўрганишга бағишланган асарлар. 2) фаннинг турли соҳаларига оид мустақил асарлар. Форобий Қадимги Юнон мутафаккирлари Афлотун. Арасту. Евклид. Птоломей ва бошқаларнинг асарларига шарҳлар ёзди. Айниқса, Арасту асарларини ўрганиш, ғояларини тарғиб қилиш ва ривожлантиришда Форобийнинг хизматлари бебаҳодир. У Арастунинг «Метафизика», «Этика», «Категориялар», «Рух ҳақида», «Топика», «Аналитика» ва бошқа асарларига шарҳлар ёзиб. Арасту таълимотини чуқур ва ҳар томонлама билиши билан шухрат қозонди. Арасту Ўрта аср Шарқида ниҳоятда машҳур бўлиб, «Биринчи муаллим» деб аталар эди. Форобий Арасту асарларини яхши билганлиги ва шу каби серқирра,

энциклопедик билимга эга бўлганлиги учун «Иккинчи муаллим» («Муаллими соний»), «Шарқ Аристотели» деган буюк унвонга сазовор бўлди. Форобийнинг шархлари фақат Шарқиғагина эмас, балки Ўрта аср Европасини ҳам Қадимги Юнон илми билан таништиришда катта роль ўйнади.

Форобийнинг ўзи яратган мустақил асарларини мазмунига кўра:

фалсафанинг умумий масалаларига («Масалан манбаи», «Қонунлар ҳақида китоб» ва ҳоказолар):

-инсон билиш фаолияти, унинг шакллари,

босқичлари ва усулларига («Ёшларнинг ақли ҳақида китоб», «Исбот китоби» ва бошқалар);

-фалсафа ва бошқа конкрет фанларнинг мазмуни предметига («Илмларнинг келиб чиқиш», «Фалсафага изохлар» ва бошқалар);

-арифметика, геометрия, астрономия, мусикага оид («Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз», «Фазо геометриясига кириш», «Астрология қоидалари ҳақида». «Мусика ҳақида ва бошқалар»);

-физика, кимё, оптика, биология, тиббиётга оид («Физика асарлари ҳақида китоб». «Алкимё илмининг зарурлиги». «Инсон аъзолари ҳақида китоб», «Ҳайвон аъзолари ҳақида китоб» ва бошқалар):

-тилшунослик, шеърят, нотиклик, санъат, хаттотликка оид («Шеър ва қофия ҳақида сўз», «Риторика ҳақида», «Луғатлар ҳақида китоб», «Хаттотлик ҳақида китоб»);

-ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш, ахлоқ, тарбия, ҳуқуқшунослик, педагогикага оид («Бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида китоб», «Шаҳарни бошқариш», «Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб», ва бошқалар) каби гуруҳларга бўлиш мумкин. Форобий ўз асарларини Ўрта Аср Шарқ мамлакатларида илмий адабий тил ҳисобланган араб тилида ёзган. Форобий кўп тилларни билган, араб, форс тилларида фалсафий мазмунда ёзган шеърлари сақланиб қолган. Форобийнинг асарлари ўша давр ижтимоий-фалсафий, илмий ва маданий ҳаёти ҳақида, жуда бой маълумотлар беради. Форобийнинг

асарлари XII асрдан бошлаб латин ва бошқа халқлар тилларига таржима қилиниб, дунёга кенг тарқалди.

Форобий сиёсий қарашларининг шаклланишига Шарқнинг қадимги илғор маданияти анъаналари, араб халифалиги ва феодализмга қарши халқ ҳаракатлари. Ўрта аср табиий-илмий тафаккур ютуқлари. юнон фалсафий мероси таъсир кўрсатди. Форобий Ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил илмий таълимот яратди. Бу таълимот ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари-давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, диний эътиқод, уруш ва яраш ва бошқаларни қамраб олинган. У «Идеал шаҳар аҳолисининг маслаҳати» асарида, кишилар яшаш учун кўп нарсага эҳтиёж сезишини, ёлғиз ўзи уларга эриша олмаслиги, уларга эришиш учун инсонлар жамоасига бирлашишларини ёзади. Жамоа ҳар бир кишига яшаш ва етукликка эришиш учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради деб ҳисоблайди. Форобий фуқароларни шаҳар ижтимоий уюшмасининг етук шакли, инсоният қамолотига эришувининг зарурий воситаси деб таъкидлайди, халқларни тинчликка, ўзаро ҳамкорликка чақиради, дунёда ягона инсон жамоасини тузишни орзу қилади. У инсон кадр-қимматини қамситувчи жамиятга қарши чиқиб, доимий урушлар ва босқинчиликка асосланган ҳокимиятни адолатсиз, жоҳил ҳокимият сифатида қоралайди.

Форобий «Давлат арбобининг хикматлари», «Фуқаролик сиёсати», асарларида давлатга бўлган қарашларини баён этган. У инсон кадр-қимматини қамситувчи жамиятга қарши чиқади. Форобийнинг фикрича давлат адолатли ёки адолатсиз бўлади. Ўз фаолиятини яратиш, қуриш ва ижод асосида тузган давлат адолатли давлат бўлади. Бундай давлатда ижодий фаолият ва илм-фан қадрланади, илм-фан киши идрокининг кўп нарсалар сирини тушунишга, келгусини олдиндан кўришга имкон беради. «Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола» асарида ўзи орзу қилган идеал жамиятни тасвирлаб,

давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб бориш деб уқтиради. Унга эришмоқ учун эса илм-фан ва яхши ахлоқни шакллантириш лозимлигини баён қилади.

Фаробий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия), сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари энг яхши шакллар деб ҳисоблайди.

Фаробий адолатли фуқаролик жамиятининг содда ва оддий лойиҳасини қуйидагича таърифлайди. "Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисида бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Бири иккинчисига хўжайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига ҳалақит берувчи султон (яъни подшоҳ) бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади" [2].

Фаробий орзу қилган идеал жамиятида кишиларнинг бир канча табақаларга, гуруҳларга бўлинишини кўрсатади. Лекин гуруҳларга бўлинишида кишиларнинг диний мазҳаблари эмас, балки табиий хусусиятлари, аклий иқтидори, билими, ҳаётий тажрибаларини асос қилиб олиш керак. Диний фанатизм ҳукмронлик қилган Ўрта аср шароитида Фаробийнинг дунёқараши ўз замони учун илғор илмий, гуманистик дунёқараш бўлиб, ижтимоий тафаккур тараққиётига буюк ҳисса бўлиб қўшилди. Унинг илғор сиёсий қарашлари Беруний, Низомий, Саъдий, Жомий, Навоий, Бедил, Аҳмад Дониш ва бошқалар ижодида ривожлантирилди.

Уйғониш даврининг буюк комусий олими Абу Райҳон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад (973-1048) қадимий Хоразм пойтахти Кат шаҳрида туғилиб, Хоразмда ўсиб улғайган, Ўрта Асрнинг буюк энциклопедист олими. У ўз даврининг ҳамма фанларини пухта эгаллаб, бу фанлар тараққиётига шундай муҳим ҳисса

қўшдики, унинг номи жаҳон фанининг буюк сиймолари қаторидан жой олди.

Ўз даврида маълум бўлган барча фанлардан чуқур маълумот олган, комусий билимга эга бўлган буюк олим. 22-23 ёшлардаёқ илмий-танқидий дунёқараш тизимини ярата бошлади. Беруний табиий фанларга беҳисоб ҳисса қўшди, бу соҳадаги кашфиётлари билан ўз даврида анча илгарилаб кетди. Фикримизнинг исботи учун астрономия соҳасида Беруний чиқарган хулосаларга қарийб 500 йилдан кейин келгани учун италян олими Жордано Бруно тириклайин ўтда қуйдириб юборганлигини, Галилео Галилей таъқиб этилганлигини эслаш kifоя.

Беруний фаннинг ҳамма соҳасида самарали ижод этди. Унинг илмий мероси жуда кенг ва ранг-баранг.

Академик Крачковский И.Ю. олим кизиққан ва ижод этган соҳаларини санаб чиқишдан кўра, қизиқмаган соҳаларини санаб чиқиш осонлигини таъкидлаган эди. Берунийнинг кўпгина асарлари ўз замонасида ўзига хос энциклопедия ҳисобланган. Унинг илмий ишлари ўзи ёзиб кетган рўйхатга кўра 162 китоб ва рисоалар жойланган. Афсуски, ҳозирча олимнинг 28 асаригина маълум, қолганлари бизгача етиб келмаган, ёки ҳали топилгани йўқ.

Абу Райҳон Беруний ижтимоий-сиёсий фанлар соҳасида ҳам самарали ишлар қилди. Унинг бу соҳадаги қарашлари «Маъданшунослик», «Ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Хоразм хабарлари ҳақида китоб». «Султон Маҳмуд даври тарихи» ва бошқа китоблар орқали бизгача етиб келган. Унинг асарлари айниқса, тарих фани учун аҳамиятли бўлиб, «Ёдгорликлар» асарида исломгача бўлган бутун бир давр давомида юнонлар, римликлар, эронийлар, сўғдийлар, хоразмликлар, христианлар, яҳудийлар, исломгача бўлган араблар ва бошқа халқларнинг турмуши анъаналари, байрамлари, маънавий ҳаёти ва подшолари, машҳур кишилари ҳақида қимматли маълумотлар беради. У асосан кишиларни илмга-фанга қизиқувчи маърифатлилар ва

ундан беҳабарлар тоифасига ажратган У тарихий ҳодисаларни баён қилиш ва изоҳлашларда диний, ирқий нуқтаи назаридан эмас, балки ҳолисоналик позициясида туришликни талаб қилди.

Мутафаккирнинг жамият ва инсон тўғрисидаги қарашлари ҳам ўзига хосдир. У ижтимоий ҳодисаларга баҳо беришда, текширишда ва тушунтиришда географик муҳит, кишиларнинг моддий аҳволи ва эҳтиёжи каби омиллар ролига катта эътибор берди, давлат тузумининг яқка ҳокимлик (монархия) шаклини тан олди, наслдан наслга ўтишни, умуман тўғри деб ҳисобласа-да, у ёки бу давлат арбобининг ҳокимиятни бошқаришга яроқлилиги, унинг давлатга раҳбарлик қилиш қобилиятига боғлиқ деб ҳисоблади. У фозил жамиятда яшовчи олийжаноб комил, инсонни улуғлади: "Олийжаноб одам ўзининг жони ва ўзининг мулкидан бошқа ҳеч нарсага эғалик қилмайди, қонунан ўзига тегишли мулкни бошқаради. Агар бундай одам бошқаларнинг оғир ишини ўз елкасига олиб, улар учун ўзи машаққат тортиб, Оллоҳ унга инъом этган нарсаларни муҳтож одамларга берса, ундай одам жавонмард деб аталади. Жавонмард ўзининг олийжаноблиги ва хайр-саховати билан машҳур бўлган одам. Айни вақтда жавонмард ўзининг хушмуомалалиги, меҳр-шавқати, сабот-матонати, сабр-тоқати, обрў-иззати билан ҳам ном чиқарган одамдир [3]. Беруний давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, уларнинг вазифалари масалаларини Форобий каби эҳтиёжга боғлаб, маърифатли шох бошқаруви ғоясини илгари сурди, ижтимоий ҳаётни ўзига хос "шартнома"нинг натижаси деб билади. "Инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб, ўзига ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шунинг учун ўзаро келишувчанлик қабилдаги "шартнома" тузишга киришади. Одамларнинг биргаликдаги турмуши инсонни ҳақиқий қудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир", деб ҳисоблайди аллома. Буюк

ватандошимизнинг фалсафий ва илмий қарашлари ўша давридаёқ кенг тарқалди, илм-фаннинг кейинги тараққиётига зўр таъсир ўтказди.

Жаҳон маънавий маданияти ривожига катта ҳисса қўшган. Ўрта асрнинг буюк энциклопедист олимларидан бири ватандошимиз Абу Али ибн Синодир. У «Шарқ ва Ғарб донишманди» номини олиб, «Шайхур Раис», яъни «донишмандлар раиси» унвонига эришган. Европада Авиценна номи билан машҳур бўлиб, шоир ва тузувчи, табобат, табиатшунослик астрономия, математика, фалсафа, мусиқа, ҳуқуқ, фалсафа соҳасида асарлар ёзди. Ибн Сино 980 йилда Бухоронинг Афшона қишлоғида туғилди. Бухородаги энг яхши олимлар қўлида таҳсил олди, ўша даврда дунёдаги энг бой кутубхона бўлган Сомонийлар кутубхонасида мустақил мутолаа қилиб, ўз замонасининг энг билимдон кишиларидан бири бўлиб етишди. Ундан фаннинг турли соҳаларига оид 280 дан зиёд асарлар мерос бўлиб қолган бўлиб, шундан медицинага оид 50 дан ортиқ астрономия ва табиий фанларга оид 40 га яқин, фалсафа, мантик, илоҳиётга доир 185 та илмий иш, барча мусиқага оид 3 та китоблардир. Ҳақиқатни излаш, дунё сирларини англашга интилиш улуғ олим ҳаётининг асосий мазмунини ташкил қилади.

Ибн Синонинг фалсафий, ижтимоий қарашлари Форобий асарлари таъсирида шаклланади. Унинг фикрича, фалсафанинг вазифаси барча мавжуд нарсаларни, уларнинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, биридан иккинчисига ўтишларини ҳар томонлама ўрганишдан иборат. Унинг фикрича, табиат-материя абадий бўлиб, ички қонуният асосида мавжуддир. Масалан, аввал тоғ-тошлар, сўнг ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ва тараққиётнинг якуни сифатида инсон вужудга келган. Инсон бошқа барча ҳайвонот олаmidан тили, ақли, тафаккур қилиш қобилияти билан фарқ қилади. Реал воқеа ва ҳодисаларни чуқур ўрганиш, фан билан шуғулланиш инсонгагина хосдир. Ибн Сино табиий ва фалсафий илмларни

иккига бўлади: назарий ва амалий билимлар. Назарий билимлар инсон фаолияти билан боғлиқ бўлмаган нарсалар тўғрисидаги илмлар (табиий фанлар) деб таърифланади. Амалий илмлар эса инсон фаолияти соҳаси билан боғлиқ. Назарий билимлар ҳақиқатни англашга, амалий билимлар яхши ишларни бошқаришга қаратилган. Фалсафанинг назарий қисмини ибн Сино учга бўлади:

- олий даражадаги илм метафизика.
- ўрта даражадаги илм-математика.
- куйи даражадаги илм - яъни табиатшунослик

Фалсафанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади:

- шахс ҳақидаги илм.
- инсонларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида илм.
- давлатни, мамлакатни бошқариш илми.

Назарий-амалий билимларнинг ҳар уч тури ўз навбатида алоҳида илмлардан ташкил топади,

Масалан: табиатшунослик - минералогия, медицина, кимё ва бошқалардан иборат. Умуман ибн Сино 29 илм тармоғи ҳақида гапириб, уларга таъриф берган. асосий тушунчалар-категорияларга шарҳлар битган.

Ижтимоий-сиёсий масалаларда ибн Сино прогрессив позицияда турди. Ибн Сино ахлоқий фазилатларни улуғлайди, инсонларда камтарлик, ҳурмат, тўғрилиқ, мардлик, софдиллик, жасурлик каби хулқий қондаларга алоҳида аҳамият беради. Ибн Сино жамият кишиларининг ўзаро келишуви асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар ёрдамида бошқарилиши лозим деб ҳисоблайди. Жамиятнинг барча аъзолари бу қонунларга итоат этишлари керак, қонунни бузиш, унга бўйсунмаслик, адолатсизлик жазоланмоғи керак. Ибн Сино ўзининг бой илмий мероси билан жаҳон маданияти ривожига катта роль ўйнади. Унинг ижоди Шарқ ва Ғарб илмига катта таъсир қилди. Асарлари XII асрдан бошлаб Европа тилларига таржима қилиниб, дарслик вазифасини бажарди. XVII асрда табиатшунос Карл Линней бир ўсимликни унинг шарафига Авиғения деб номлади. Шарқ ва Европада хусусан,

Уйғониш ва сўнгги даврларда уни чуқур ҳурмат билан тилига олмаган ва устоз деб билмаган бирор-бир йирик олим ва мутафаккир деярли йўқ.

Фуқаролик жамияти унсурларининг шаклланишига муҳим ҳисса қўшган машҳур Шарқ мутафаккирларидан бири Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий-Низомулмулкдир (1018-1092). У ўзининг "Сиёсатнома" асарида давлат ҳокимиятини адолатли жамият қуришдаги ўрнини кенг ёритиб берди. Мутафаккир жамиятни салтанатдан айри ҳолда тасаввур қила олди ва жамиятнинг адолатли бўлиши сиёсий элитага-ҳукмдорга, сарой амалдорларига, ҳокимларга боғлиқдир, деб билди Албатта ўрта асрлардаги феодал муносабатларга асосланган монархия тизимида жамият фаолиятини ташкил этиш вазифаси асосан давлат ҳокимиятининг қўлида эди. Низомулмулк адолатли жамият барпо этиш тўғрисидаги қарашлари билан ўз даврида бир неча асрлар илгарилаб кетган эди. У инсонлар фаровон бўлиб яшашлари ва ўз манфаатларини кондирришлари учун жамият қуришга эҳтиёж сезишларини чуқур ва теран англаган эди. Мутафаккирнинг жамият фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқ давлат бошқаруви тўғрисидаги фикрларини хулосалайдиган бўлсак, давлат бошқарувида, ҳамда жамият ҳаётидаги барча жараёнларни тўғри талкин қила билиш, инсон ҳаётидаги ўзаро муносабатларни англаш фақат амалдор ва ҳукмдоргагина тааллуқли эмас, балки, бутун жамият аъзоларига тегишлидир. Шунинг учун ҳам тажрибали, одил, фозил кишилар билан кенгаш, машварат асосида сиёсий қарорлар қабул қилиш, бошқарув ишларини амалга ошириш билангина бутун бир жамият барқарорлигини таъминлаш ва адолат ўрнатиш, фаровон ҳаёт қуриш мумкин. Низомулмулкнинг фикрича, "бирор ишни маслаҳатсиз амалга амалга ошириш фикрнинг заифлигидан далолат беради, бундайларни ўзбилармон дейдилар. Машварат ва кенгашсиз амалга оширилган ишнинг натижаси яхши бўлмайди" [4].

Ўрта Осиёда ижтимоий-сиёсий

карашлар ривожда ва амалий сиёсий бошқарувда Темурийлар давлати (1370-1507й) тарихий тажрибасига ҳам тўхталиб ўтмоқ зарур. Темурийлар давлатининг асосчиси Амир Темур-Темур ибн Тарағай 1370-1405 йилларда Мовароуннахр, Хоразм, Эрон, Ироқ, Озарбайжон ва Шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олган марказлашган давлатни дунёга келтирди, Ўрта Осиё ва бошқа мамлакатларни мўғуллар зулмидан озод қилди. Темур Россия ва Европа халқлари мустикаллигига ҳам хисса қўшди.

Темур якка ҳокимиятчиликка асосланган идора усулини жорий қилди. Вилоят ва туманларда ҳокимият, марказий ҳукумат ёки улус ҳукмдорлари тарафидан тайинланган мансабдорлар қўлида бўлган. Марказий ҳукумат асосан уч бош давлат муассасасидан ташкил топган ва ҳокимият улар томонидан идора қилинган:

- девони олий (олий ижро этувчи орган).
- девони мол (мол-мулк ишлари бошқармаси).
- девони товоси (ҳарбий ишлар бошқармаси). Дин ва шарият билан боғлиқ ишлар, суд ишлари қози ва шайхулислом ихтиёрида бўлган. Барча ишлар девонда ҳал қилинган. Девонбеги умумдавлат ишларини бошқаради. Вазирлар ўзларига белгиланган соҳаларига жавобгар бўлиб, тажрибага бой, руҳан покиза, эътиқодли, инсонпарвар бўлиши керак. Ҳар бир амалга номзод зотига, насабига қараб эмас, балки ишчанлиги, қобиляти, истеъдодига кўра тайинланган.

Темур ўз юрти фуқароларини 12 тоифага бўлган: энг юқори табақада пайғамбар авлодлари-саидлар, шайхлар ва бошқа дин вакиллари, уламолар, иккинчи тоифада олимлар, илм-фан намоёндалари, мударрис ва мактабдорлар; кейинги тоифаларга муаррих ва мунажжимлар, ҳунармандлар, савдо-тижорат аҳли, сўнгра ҳарбийлар ва ҳоказолар. Унинг фикрича, давлат ҳокимияти қанчалик кенг ижтимоий қатламлар манфаатларига таянса, қанчалик жамият вакиллари билан кенгашиб, улар фикр-мулоҳазалари асосида давлат сиёсати ишлаб чиқилса, давлат шу даражада кучли

ва салоҳиятли бўлиши исботлаб берилган. Темур ўша давр Шарқ ва Европа монархларидан фарқли ўлароқ, мамлакатда энг нуфузли ўринга ҳарбийларни эмас, уламолар ва илм-фан вакиллари қўйди, чунки мамлакат фуқароларининг ахлоқи, руҳияти, эътиқоди, тафаккур доираси билан машғул уламолар, аҳли илм фаолияти мамлакат учун гоят муҳим ва давлат эътибори марказида бўлмоғи лозим, деб ҳисоблаган буюк саркарда.

Темурийлар даврида тасарруф этилган мамлакатлар халқлари ҳеч кўрмаган тинчликка эришдилар, шаҳарлар обод бўлди, фаровонлик ҳукм сурди, савдо ривожланди, мустаҳкам, адолатли давлат бошқаруви юзага келди. Шу ўринда «Темур тузуклари»даги «Салтанатни идора этиш» бобида босиб олинган ерлар халқи ва ҳукмдорларига муносабат, мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнатиш тадбирларини эслаб ўтайлик. «Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, - дейди буюк соҳибқирон, ўша ернинг обрў-эътиборли кишиларини азиз тутдим... ҳурматладим, уларга вазифалар бериб, маошлар белгиладим, ўша вилоятнинг улугларини оға-инимлардек, ёшлар ва болаларини ўз фарзандларимдек кўрдим.. яхши кишиларга яхшилик қилдим нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларни ўз ўрни ва мартабасида тутиб, ҳаддидан ошишларига йўл қўймадим.

Амр этдимки, ўғри ва қароқчиларни «Ёсо» асосида жазоласинлар, фасодчи бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар, ишсиз, бекорчиларни вилоят ва шаҳарларда бўш қўямасинлар. Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа соқчилик қўйилсин ва кимнинг бирор нарсаси ўғирланса, бунинг масъулияти уларнинг зиммасида бўлсин. Ва яна буюрдимки, йўл устига кузатувчи аскарлар тайинлансинларки, йўлларни қўриқлаб, ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилидан-манзилга ўтказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси

йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа корхол юз берса, бу уларнинг зиммасидадир.

Яна буюрдимки, ҳар ернинг ҳокимлари ғаразғўй, тухматчи ва нафси бузук кишиларнинг тухмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимга жарима солмасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазолансин... Сипоҳийдан бирон киши раиятнинг хонадонига зўрлик билан кирмасин, от-уловларини тортиб олмасин. Ҳар бир мамлакатнинг раияти билан муомалада бўлиб, ҳолислик билан иш тутсинлар». [5] Темурнинг ҳарбий ва сиёсий фаолияти «Темур тузуклари»да баён қилинган. "Тузуклар" давлат бошқаруви ва сиёсий муносабатлар меъёрлари, сиёсий институтларни ўзаро мувофиқлаштириш масалаларини такомиллаштиришга доир тамойиллар ва қоидалар мажмуасидан иборат бўлиб, тамойиллардан бирида шундай дейилади: "Салтанатим ишларини муросаю мадора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка олардим. Дўст-у душман билан муросаю мадора қилдим, давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади" [6].

Ижтимоий-сиёсий таълимотлар тарихида ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири, буюк олим ва давлат арбоби, жаҳон адабиётининг мислсиз сиймоларидан бири Алишер Навоийнинг хизматлари ғоят улкан. Алишер Навоий бутун ҳаёти ва фаолиятини инсон бахти ва саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У Ҳусайн Бойқаро саройида бош вазир вазифасига кўтарилди. Мамлакатни мустаҳкамлаш, шахзода

амирзодаларнинг ва тахт учун ўзаро курашларга барҳам беришга интилди. Унинг мақсади ўз замонасининг илғор кишиларини, олимларни, санъаткор, меъмор, шоирларни юртни обод қилишига жалб қилиб, мамлакатни осойишта, халқни фаровон қилишга қаратилган эди.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқарони адолатли ва маърифатли ҳукмдорга айлантиришга ҳаракат қилди, унга ёзган мактубларида инсоф ва адолатли бўлишга, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатишга ундади. Подшо ва амалдорлар эл-юрт арз-холини тинглаб тадбир қуришса шаробхона, қиморхона каби жойлар беркитилса, бозор нарх-наволари каттик назорат қилинса, маҳаллаларда мактаблар очилса, деб умид қилди. Алишер Навоий ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларни "Садди Искандари"да кенг ифода этди. У ўзи орзу қилган адолатли, маърифатли, осойишталик ва бахт-саодат кўриқчиси бўлган шох образини яратди. Искандар урушларни бартараф қилиб, осойишталик ўрнатади, ҳар бир масалада олимлар билан кенгашади, оқилона фикр-мулоҳазаларга амал қилади, уларнинг кўмаги билан кўпгина муаммоларни ҳал қилади. Шу билан Алишер Навоий: "Давлат бошлиғи илм-маърифат аҳлининг, донишмандларнинг кенгаши ва маслаҳати билан иш олиб бориш лозим", деган ғояни илғари суради ва ўз даври ҳукмдорларини Искандардан ўрнатилишга чақиради.

А. Навоий "Махбул-қулуб" асарини маориф, илм-фан, санъат, адабиёт аҳлига бағишлаб, уларнинг бурч ва вазифаларини талқин қилади, иззат-икром, ҳурмат қилишга, унутмасликка чақиради. Алишер Навоийнинг "Тарихи Мулуки Ажам" асари ҳозирги Ўрта Осиё ва Эрон ҳудудида илк бор юзага келган давлат, унинг шохлари олиб борган ички ва ташқи сиёсатларга бағишланган. Навоий "Давлат" сўзини "Мулк" сўзи билан ифода қилади. "Ажам" сўзи араб тилида "арабдан ташқари" маъносини англатади. Араблар истилосидан олдинги Ўрта Осиё ва Эрон ҳудудида илк бор ташкил топган давлатни Мулки Ажам ёки Ажам давлати деб атаган.

Навоний ўзигача ёзилган шоҳлар ҳақидаги манбаларни чуқур ўрганиб чиққанлигини қайд қилади. Ажам шоҳлари асосан тўрт табақа: пешдлар, каспийлар, ашкотлар, сосонийлардан иборатдир. У Одам Атодан бошлаб то сосонийларнинг охириги шоҳларигача, Турон ва Эрон давлатларига раҳбарлик қилган 65 шоҳ ва уларнинг ички-ташқи сиёсатларига тўхтаб ўтади. Навоний барча шоҳларни номма-ном таърифлаб, улардан қайси бири адолатли ва қайсиси адолатсиз сиёсат олиб борганларини батафсил ҳикоя қилади.

Навоний асарининг қимматли томонларидан бири - Турон давлатининг келиб чиқишини изоҳлашдир. У шундай ёзади: "Фаридуннинг уч ўғли бўлади: Салим, Тур, Эрон. Кексаяётган чоғида мол-мулкни учга тақсимлаб, уч ўғлига топширади. Рим ва Мағрибдан Ямангача Салимга, Туркистон худуди Турга, Форс, Ироқ, Хуросонни Эронга беради. Эрон ва Турон давлатлари чегараси Амударё билан ажралиб туради. Турнинг номидан Турон, Туркистон, Эроннинг номидан Эрон давлати келиб чиққан", деган маъно англатилади [7].

Мустақилликка эришган Ўзбекистон 1991 йил сентябрь ойида буюк Алишер Навоний таваллудининг 550 йиллигини зўр кўтаринкилик руҳида, тантанали нишонлади. Бу Алишер Навоний ижодий меросининг умрбокийлигини,

халқчилигини яна бир бор намоёниш этди, халқлар ўртасида тинчлик ва дўстлик байрамига айланди. Алишер Навонийнинг кудратли ҳаётбахш шеърини халқимизнинг бебаҳо бойлигидир. Унинг олийжаноб орзулари, идеаллари мустақиллик йўлидан дадил бораётган республикамизнинг иқтисодий ва социал таракқиёти учун, фаровон турмуш, адолатли ва инсонпарвар жамият куриш йўлидаги курашига илҳом бахш этади.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ўрта Осиё халқлари ўрта асрларда юқорида номлари зикр қилинган мутафаккирлардан ташқари Абу Абдулло Рўдакий, Шаҳид Балхӣй, Ал Хоразмӣй, Аҳмад Фарғонӣй, Юсуф Хос Ҳожиб, Муҳаммад Розӣй, Жалолиддин Румӣй, Улуғбек, Али Қушчи ва бошқа кўпгина илғор фикр, илм-фан намоёндалари, маданият ва давлат арбобларини етиштириб берди, улар башарият таракқиётида, илмий дунёқараш шаклланишида ўзларига лойиқ ўрин эгалладилар. Ўрта асрларда яшаб ижод этган буюк ватандош аждодларимизнинг асарлари фақат Шарқдагина эмас, балки Ғарбда ҳам кейинги асрларда сиёсий қарашлар ва таълимотларнинг, илм-фаннинг таракқиётига катта таъсир кўрсатиб, инсоният маданий меросига қўшилган улкан ҳисса бўлди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Каримов И.А. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти. Халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқ 2014 йил 16 май. <http://www.gov.uz/uz/press/politics/24569>.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри.-Т. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993-Б. 190.
3. Беруни А. Р. Минерология: собрание сведений для познания драгоценностей. М., 1963-С. 14.
4. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. - Т. Адолат, 1997.-Б.17-18.
5. «Халқ сўзи» газетаси, 1992 й., 9 апрел.
6. Темур тузуклари. Форсчадан А. Соғунӣй ва Ҳ.Кароматов таржимаси. Б. Ахмедов таҳрири остида - Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996.-Б.69.
7. Ҳ.Бобоев "Давлатчилигимиз тарихи", "Халқ сўзи", 1992 йил 26 март.